

Boekbesprekingen

Dam, F., van, *Meer voor minder; schaalverandering en bereikbaarheid van voorzieningen in landelijke gebieden in Nederland.*

Dissertatie Universiteit Utrecht. Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Faculteit ruimtelijke Wetenschappen Universiteit Utrecht, 1995 (Nederlandse Geografische Studies 188). 337 pp.
ISBN 90 6809 204 9

De ruraal socioloog Jaap Groot aanvaardde in de jaren zestig een opdracht van de Rijksplanologische Dienst om de veranderingen in het voorzieningenniveau door schaalvergroting en de beoordeling van de leefsituatie in kleine kernen door de bewoners in het licht van deze veranderingen te onderzoeken. Later gaf Groot toe vooral in het tweede deel van de vraagstelling te zijn geïnteresseerd. Het proefschrift waarop Frank van Dam in 1995 aan de Universiteit van Utrecht promoveerde heeft ook betrekking op de voorzieningssituatie op het Nederlandse platteland. Het proefschrift kenmerkt zich eveneens door een tweeledige vraagstelling. Het eerste deel richt zich op een beschrijving van de veranderingen in het spreidingspatroon van een aantal voorzieningen op het Nederlandse platteland. Het tweede deel richt zich op de consequenties van de veranderingen in het spreidingspatroon van voorzieningen voor de mogelijkheden van bewoners van plattelandsgebieden deze voorzieningen fysiek te bereiken. Bij het onderzoeken van de consequenties

gaat Van Dam overigens verder. Hij besteedt namelijk ook aandacht aan de mogelijke gevolgen van toekomstige ontwikkelingen in het spreidingspatroon van voorzieningen en aan beleidsopties om de (vaak als negatief ingeschatte) gevolgen voor de bereikbaarheid van voorzieningen voor bewoners van plattelandsgebieden te beperken.

Het eerste deel van de studie is betrekkelijk beschrijvend, maar levert desalniettemin een belangrijke bijdrage op aan de kennis van de geografie van het Nederlandse platteland. Het betrekkelijk algemene beeld van schaalvergroting in alle sectoren van de samenleving wordt danig genuanceerd. Ook zorgt de auteur voor terminologische duidelijkheid door het begrip schaalvergroting nader te bepalen en te verbinden met veranderingen in het spreidingspatroon van voorzieningen, de bereikbaarheid van voorzieningen en het bereik van bewoners.

Ondanks het feit dat de auteur in het tweede deel de meeste creativiteit heeft moeten investeren, en wellicht voor dat deel van het onderzoek de meeste affiniteit heeft gehad, blijft dat voor een lezer die geïnteresseerd is in ontwikkelingen op het Nederlandse platteland het minst bevredigende deel. Voortgebouwd wordt op het door Huigen ontwikkelde Bereik Simulatie Programma (BSP). Het simuleren van (elementaire) schaalvergroting in het gekozen onderzoeksgebied (Noord-Groningen) in het basisonderwijs, het voortgezet onderwijs en de detailhandel en het doorrekenen daarvan voor het bereik van verschillende groepen bewoners levert wel een

plausibel beeld op. Bij de uitgevoerde simulaties moet overigens een groot aantal aannames worden gemaakt en een groot aantal modellen worden doorgerekend, welke Van Dam overigens bijzonder zorgvuldig verantwoordt. De vraag is echter hoe belangrijk veranderingen in bereikssituaties zijn voor bewoners en voor de ontwikkeling van dorpen en plattelandsgebieden. In feite is het antwoord daarop dat die steeds ingrijpender zijn voor een steeds kleinere groep bewoners: de groep die geen toegang heeft tot autoverbruik. In het zoeken naar opties tot verbetering van de bereikbaarheid levert Van Dam een bijdrage door de eerder door Moseley c.s. onderscheiden opties systematisch uit te breiden, ze in de context van de Nederlandse situatie uit te werken en een enkele met behulp van het BSP voor Noord-Groningen door te rekenen. Maar opnieuw is de conclusie dat de problematiek zich ook in de toekomst toespitst op de steeds kleinere groep bewoners die niet automobiel is. En dat leent zich nauwelijks voor algemeen, op territoriale eenheden zoals dorpen of plattelandsgebieden gericht, ruimtelijk beleid. Ontwikkelingen in het voorzieningenpatroon zijn weliswaar van belang voor de steeds kleinere groep van bewoners die van auto-gebruik verstoken zijn, de ontwikkeling van dorpen en plattelandsgebieden in Nederland is nauwelijks meer afhankelijk van ontwikkelingen in het voorzieningenpatroon. In de studies van Huigen wordt reeds geconcludeerd dat de lokale aanwezigheid van voorzieningen een beperkte betekenis heeft voor de ontwikkeling van dorpen en plattelandsgebieden. De studie van Van Dam bevestigt dat ook de bereikbaarheid van veel voorzieningen in zijn betekenis voor de ontwikkeling van dorpen en plattelandsgebieden afneemt. Het zijn in toenemende mate andere functies dan de verzorgingsfunctie die relevant zijn voor de ontwikkeling van dorpen en plattelandsgebieden in Nederland.

Het gaat echter te ver het onderzoeksthema van Van Dam tot een 'non-item' te verklaren. Zeker waar het gaat om het demonstreren van de effecten van beleidsvoorstellen in sectoren zoals het onderwijs, spelen de rekenmodellen een duidelijke en verhelderende rol. Ook wordt met dit soort exercities de noodzaak van auto-gebruik op het platteland nog eens gedemonstreerd. Bovendien kunnen op basis van dergelijk onderzoek aanbevelingen worden gedaan in het belang van groepen die niet over een auto beschikken. Maar met de beperkte conclusies uit het tweede deel demonstreert de studie dat de wet van de verminderende meeropbrengst ook in het wetenschappelijk bedrijf werkzaam is. Ik neem echter aan dat de auteur met de gekozen titel niet op deze wetmatigheid heeft willen wijzen.

Frans Thissen

Bloemberg, L., *Tussen traditie en verandering. Hindostaanse zelforganisaties in Nederland.*

Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Utrecht/Amsterdam: Koninklijke Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Instituut voor Sociale Geografie, Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen Universiteit van Amsterdam, 1995. 236 pp.

ISSN 0169 4839

In dit proefschrift wordt diepgaand ingegaan op het reilen en zeilen van Hindostaanse zelforganisaties. Dergelijke organisaties onderscheiden zich door het feit dat ze door en voor bepaalde bevolkingsgroepen zijn opgericht en door henzelf in stand zijn gehouden. (Zonder dat dit laatste overigens betekent dat ze geen subsidie van de (lokale) overheid ontvangen.) De auteur is in de eer-

ste plaats geïnteresseerd in het karakter van dergelijke organisaties, dat zich laat afmeten aan de gerichtheid op traditie en verandering en op acculturatie. Voorts stelt ze zich ten doel om factoren aan te dragen die de gerichtheid op acculturatie verklaren.

De studie is gebaseerd op uitvoerig veldwerk binnen zeven organisaties in vier gemeenten. Het betreft vier organisaties in Den Haag, één in Arnhem, één in Wijchen en één in Boxmeer. Het veldwerk en de uitwerking daarvan mag gerust monnikenwerk worden genoemd. Het bestond uit observatie van talloze activiteiten die zich binnen de organisaties afspeelden en het houden van 45 interviews met (vooral) bestuursleden. Daarvan zijn de bandopnames integraal uitgetypt. De onderzoekster heeft de organisaties gevolgd gedurende een periode van twee jaar. De Haagse organisaties zijn tussen september 1992 en augustus 1993 verschillende malen bezocht, de overige organisaties tussen september 1993 en augustus 1994.

Voordat Bloomberg overgaat tot de beantwoording van de onderzoeksvragen schetst zij in twee hoofdstukken de historische en maatschappelijke context door in te gaan op de positie van Hindostanen in Suriname en in Nederland. Zeker in proefschriften zijn dergelijke inleidende hoofdstukken vaak wat plichtmatige ouvertures, maar dit geldt niet voor Bloomberg. Zeer lezenswaardig voert ze de lezer door de turbulente geschiedenis van deze groepering en kan men op heldere wijze kennismaken met de culturele en religieuze achtergrond van Hindostanen. Ook laten deze hoofdstukken zien hoe goed Bloomberg is ingevoerd in de Hindostaanse groepering.

Die gedegenheid zien we ook terug in de beschrijving van de door haar onderzochte organisaties. Deze beschrijving heeft als doel om helderheid te krijgen in de eerste onderzoeksvragen,

de oriëntatie van zelforganisaties. De uiteenzetting is echter veel meer dan dat met als gevolg dat de auteur zich nogal eens verliest in weinig relevante details. Voor de beantwoording van de onderzoeksvragen kan het nog worden verdedigd dat wordt vermeld dat een zelforganisatie over een eigen pand beschikt, maar voor de informatie over de aanwezigheid van twee toiletten en twee rommelhokken op de begane grond geldt dit veel minder. Ook de vermelding dat binnen een zelforganisatie de cursus patroonknippen niet wordt gecontinueerd, kan worden gemist. Aan elk van de zeven onderzochte organisaties is een dergelijk uitvoerig hoofdstuk gewijd. Behalve dat door de rijkdom aan details het van kافت tot kافت lezen van dit proefschrift geen sinecure is, is voorts een bezwaar dat de oriëntatie op de onderzoeksvragen naar de achtergrond verdwijnt. Pas in het twaalfde hoofdstuk, na 90 pagina's beschrijving van groot en klein leed binnen de organisaties, worden de bevindingen voor het eerst gerelateerd aan de vraagstelling. Bloembergs conclusie is dat de onderzochte Hindostaanse organisaties zich – op één na – op traditie richten. De hang naar traditie impliceert echter niet dat organisaties star met opvattingen en waarden omgaan. Zo laat Bloomberg zien dat religieuze concepten binnen organisaties op een zodanige wijze worden uitgelegd dat ze moderne Hindostanen (blijven) aanspreken. Voorts worden culturele tradities in ere gehouden uit vrees dat ze anders verloren gaan en niet zozeer uit negatief ervaren cultuurelementen van de omringende samenleving.

De beantwoording van haar analytische onderzoeksvragen, de gerichtheid van organisaties op acculturatie en de verklaring daarvan, is het minst sterke deel van dit proefschrift. Eigenlijk komt de beantwoording van deze vragen nimmer goed van de grond. Het begint al met de weinig doorzichtige vaststelling van de mate van

gerichtheid op acculturatie. Aanvankelijk gaat Bloemberg uit van het percentage uren dat is besteed aan activiteiten gericht op acculturatie, maar omdat dan geen rekening wordt gehouden met onder meer het bereik en de kosten die met bepaalde activiteiten gepaard gaan, wordt een meer subjectieve categorisering gehanteerd die uitmondt in een continuüm van organisaties. De organisatie die volgens deze indeling het meest is gericht op acculturatie is wat betreft het aantal uren dat activiteiten zijn georganiseerd verreweg de kleinste: ze heeft in de onderzoeksperiode van augustus 1992 tot juli 1993 voor 11,5 uur activiteiten georganiseerd, waarvan 5 uur gericht op traditie en 6,5 uur gericht op acculturatie. Drie organisaties hebben in de onderzochte periode niets gedaan aan activiteiten gericht op acculturatie, twee naar verhouding erg weinig en een organisatie neemt een middenpositie in op het continuüm. De mate waarin organisaties op acculturatie zijn gericht, wordt vervolgens in verband gebracht met een groot aantal mogelijk verklarende kenmerken waarvan de correlatiecoëfficiënten zijn berekend. De opbrengst van deze analyse is beperkt. Behalve dat men zich kan afvragen of bij de geringe spreiding van de afhankelijke variabele en het kleine aantal waarnemingen een correlatiecoëfficiënt nu de meest geeignende maat is, laat de interpretatie van de uitkomsten te wensen over. Het blijkt dat de mate waarin het bestuur uit vrouwen bestaat en de mate waarin jongeren en vrouwen invloed kunnen uitoefenen op het bestuur samenhangt met het naar verhouding vaak voorkomen van activiteiten gericht op acculturatie. Dit is een nogal obligate uitkomst als men bedenkt dat de organisatie waar het meest aan acculturatie wordt gedaan een vrouwenorganisatie is die gericht is op de belangenbehartiging en emancipatie van Hindostaanse vrouwen. Tal van andere kenmerken blijken negatief te correleren met de mate

van gerichtheid op acculturatie. Jammer is dat de inhoudelijke interpretatie van deze verbanden vaak achterwege blijft. En dat is des te opmerkelijker omdat naar alle waarschijnlijkheid de hoeveelheid kwalitatief materiaal dat is verzameld in elk geval gedeeltelijk hierin zou kunnen voorzien.

Dit proefschrift is geslaagd als het gaat om de presentatie van informatie over de Hindostaanse groepering in Nederland en het reilen en zeilen van hun organisaties. Veel minder geslaagd is het als het gaat om het verschaft inzicht in meer analytische kwesties als de achtergronden van de gekozen oriëntatie.

Jaco Dagevos

Schuyt, C.J.M., *Tegendraadse werkingen. Sociologische opstellen over de onvoorziene gevolgen van verzorging en verzekering*.

Amsterdam: Amsterdam University Press, 1995.
201 pp.

ISBN 90 5356 163 3

Dit is al weer de derde bundel in de reeks verspreide geschriften van Schuyt, die als belangrijkste onderwerp de problematiek van de verzorgingsstaat hebben. Centraal staan in deze bundel, naar Schuyts zeggen, de ontvullende ervaringen met verzorgingsstelsels die, hoewel oorspronkelijk opgezet als uitingen van collectieve solidariteit, op een of andere manier gedragsreacties hebben opgeroepen die deze solidariteit ondermijnen. Als deze bundel een index had bevat, *quod non*, dan was opgevallen hoe vaak hij het inderdaad heeft over onbedoelde en onvoorziene gevolgen, over averechtse en paradoxale effecten en zo meer. De titel, 'Tegendraadse wer-

kingen', is daarom goed gekozen. De ondertitel is echter minder adequaat. Om criminaliteit en de milieuproblematiek als onvoorziene gevolgen van verzorging en verzekering te kunnen verkopen, is wel een kunstgreep nodig.

Enige jaren geleden heb ik op deze plaats de tweede bundel nogal mopperend besproken (*Mens en Maatschappij*, 1992, pp. 434–5). Dat had vooral te maken met de in mijn ogen veel te pretentieuze verantwoording die Schuyt aan die onevenwichtige bundel meegaf. Wijs geworden, merkt hij in zijn voorwoord tot deze bundel op dat deze bescheidener van opzet en thematiek is. Daarom zou ik mijn gemopper graag met een gerust hart willen staken, maar het bloed kruipt nu eenmaal waar het niet gaan kan. Zie bijvoorbeeld bovenstaande knorrige opmerking over de ondertitel. Maar er komt meer. *Caveat lector!*

De eerste afdeling bevat onder de naam 'ontzorging' een vijftal artikelen dat de centrale problematiek nog het meest raakt. Daarin wordt niet alleen precies waargenomen en goed nagedacht, maar ook scherpe kritiek geleverd op zowel een ondoordacht opererende overheid als wat al te doordacht calculerende burgers. Beide partijen staan een door Schuyt voorgestane en naar zijn mening op termijn slechts haalbare, sobere en rechtvaardige vormgeving van de verzorgingsstaat in de weg. Waardoor het voortbestaan van de verzorgingsstaat, in welke vorm dan ook, in gevaar komt. In deze afdeling is Schuyt naar mijn mening op zijn best. De tweede afdeling, 'emancipatie' getiteld, bevat een drietal artikelen. Eén aardig artikel over de 'multi-culturele samenleving' en twee rare artikelen waarin Schuyt – ik zeg het wat beschroomd – de wijsgerig-socioloog uithangt. Het eerste is een wat wereldvreemd ver-

haal over 'emancipatie en autonomie' en het tweede gaat over 'welzijn'. Het staaltje van begripsrealistisch jongleren dat hij in dit laatste artikel ten toon spreidt, past iemand van het niveau van Schuyt niet. Zelfs als men beseft dat het een opdracht was van het Ministerie van WVC.

Wat plichtmatig zijn de twee eerste artikelen, over criminaliteit, uit de derde afdeling, die als titel 'onverschilligheid' draagt. Het derde artikel over 'bureaucratische onverschilligheid en creatieve zorg' in die afdeling is daarentegen onverwacht en daarom misschien zo boeiend.

De vierde en laatste afdeling luidt 'nieuwe zorgen' en bevat twee artikelen, beide over milieuvraagstukken. Het eerste artikel is rechtssociologisch van aard en gaat over drie manieren om gedrag te veranderen met het oog op de zorg voor het milieu. Hoewel kort en bondig is dit toch een gedegen verhandeling geworden. Het tweede artikel is weer wijsgerig-sociologisch van aard. Op basis van Spinoza's *Ethica* wordt een andere manier van ecologisch denken en een verandering van levensstijl gepropageerd. Dat klinkt onschuldiger dan het is. Het artikel bevat namelijk een pleidooi voor een veel radicalere kennisleer dan gangbaar is. Schuyt wil een verbinding tot stand brengen tussen gevoel en verstand, tussen liefde en kennis, tussen kennen en handelen; in vrijheid. Hij zet zich daarbij, met een beroep op het romantische erfgoed, af tegen een scientistische opvatting van kennis. Al met al een wat onevenwichtige bundel. Sommige artikelen heb ik met enthousiasme, ja zelfs bewondering gelezen. Andere wat vervuild, of zelfs de wenkbrauwen fronsend. Wat Schuyt verdient is een strengere redacteur dan hij zelf blijktbaar is.

Wil Arts

Uniken Venema, H.P., Garretsen, H.F.L. (redactie). *Het meten van de gezondheidstoestand. 4. Gezondheidsonderzoek bij moeilijk bereikbare groepen.*

Van Gorcum, 1995. 115 pp.
ISBN 90 232 2759 X

Dit boek in de reeks over het meten van de gezondheidstoestand wijkt af van de eerste drie in die zin dat nu onderzoeksmethoden centraal staan terwijl eerder vragenlijsten werden geëvalueerd (König-Zahn e.a., Algemene gezondheid, 1993; König-Zahn e.a., Lichamelijke gezondheid, sociale gezondheid, 1994; Furer e.a., Psychische gezondheid, 1995).

Niet alle groepen die in dit boek worden besproken zijn moeilijk bereikbaar, maar hebben volgens de redacteurs wel extra aandacht nodig vanwege problemen met representativiteit of specifieke methoden van dataverzameling. De volgende groepen komen aan bod: druggebruikers (Blanken e.a.), prostitué(e)s en hun klanten (Vanwesembeek), dak- en thuislozen (Kocken), etnische minderheden (Uniken Venema), jongeren (Raat), en ouderen (Picavet e.a.).

Volgens de kaft van het boek worden verhelderende inzichten in onderzoek rond de problematiek van specifieke groepen mensen geboden. Beter zou vermeld kunnen worden dat het boek verhelderende inzichten biedt in de problematiek van onderzoek van deze specifieke groepen. In elk hoofdstuk wordt namelijk aangegeven hoe data zouden kunnen worden verzameld (via registratiebanken, of zelf te verzamelen), en welke problemen daarbij aan de orde kunnen komen. Representativiteit is hierbij een veelbesproken onderwerp. Daarnaast worden betrouwbaarheid en validiteit van verzamelde gegevens uitvoerig behandeld. Minder aandacht wordt besteed aan

specifieke meetinstrumenten die bij een onderzoeksgroep gebruikt worden: de systematische aanpak van de bespreking van meetinstrumenten in de eerste drie delen uit de serie wordt hier niet voortgezet.

De redacteurs vermelden dat in elk hoofdstuk aan bod zal komen wat de belangrijkste gezondheidsproblemen zijn waaraan aandacht besteed moet worden. Dit komt in de meeste hoofdstukken niet uit de verf (met uitzondering van het eerste hoofdstuk over druggebruikers). De aanbevelingen beperken zich over het algemeen tot puur methodologische, maar dat was misschien ook de opzet van het boek. Het vijfde hoofdstuk (over jongeren) mist helaas een slotwoord waarin alle aanbevelingen kort worden samengevat, iets wat in alle andere hoofdstukken wel wordt gedaan.

Rest mij de vraag voor wie een boek over methoden van onderzoek bij moeilijk bereikbare groepen geschreven is. De beginnende onderzoeker zal er zeker veel tips in kunnen vinden. De meer gevorderde onderzoeker kan de meeste beschreven problemen ook zelf bedenken op basis van algemene onderzoeksmethodieken.

Marja Tijhuis

Sanderman, R., Van den Heuvel, W.J.A., Krol, B., *Interveniëren in de determinanten van gezondheid: resultaten van een onderzoeksprogramma.*

Assen: Van Gorcum, 1995. 287 pp.
ISBN 90 232 3030 2

De Programmacommissie Determinanten van Gezondheid, ingesteld in 1989 voor de duur van vijf jaar, had tot taak onderzoek te stimuleren

naar factoren die de gezondheid beïnvloeden met het oog op interventies. Dit doel wilde zij bereiken via verklarend onderzoek naar de invloed van verschillende determinanten in combinatie met elkaar, en via interventiestudies die aangeven in welke mate deze determinanten effecten hebben op de gezondheid. De Programmacommissie is haar werkzaamheden aan het afronden via publicatie van vier boeken waarvan dit er een is.

De andere boeken in de reeks zijn 'Interveniëren in de determinanten van gezondheid: overwegingen vooraf' (Langeveld e.a., 1995), 'Interveniëren in de determinanten van gezondheid: over obstakels en leermomenten' (Van den Heuvel e.a., 1995) en 'Het meten van determinanten van gezondheid: een overzicht van beschikbare meetinstrumenten' (Sanderman e.a., 1995). De boeken van König-Zahn e.a. over de meting van gezondheid kunnen worden beschouwd als voorlopers van deze serie.

Dit boek geeft een overzicht van de onderzoeken die de commissie heeft ondersteund. Over een tweetal projecten kon nog niet worden gerapporteerd.

Via een onderzoeksmodel wordt in het inleidende hoofdstuk door de redacteurs aangegeven welke onderwerpen voor onderzoek in aanmerking komen en in welke mate de uitgevoerde studies daarbij aansluiten. De resultaten van het onderzoeksprogramma zijn opgedeeld in resultaten van verklarende studies en resultaten van interventiestudies. Elke studie wordt beschreven in termen van (theoretische) achtergrond, data en methoden, resultaten, conclusie en (beleids-)aanbevelingen.

De verklarende studies betreffen copingstrategieën in relatie tot situationele en persoonskenmerken (De Ridder e.a.), leefwijze en sociaal-economische klassen (Kooiker), sekseverschillen in symptoomperceptie (Gijsbers van Wijk e.a.), veranderingen in gezondheidsbeleving van oude-

ren (Van Linschoten e.a.), en gezondheidsgedrag en perceptie van gezondheidsrisico's onder jongeren (Van Schie e.a.).

Interventiestudies zijn uitgevoerd onder de algemene bevolking, onder jeugdigen, en onder onderwijsgegenden. De eerste studie in de reeks over de algemene bevolking betreft ouderen. Het doel was de kwaliteit van leven te verbeteren (Voorham e.a.) via een voorlichtingsprogramma door ouderen voor ouderen. De tweede studie betreft een interventie waarbij zoveel mogelijk mensen en instanties in een bepaald gebied betrokken zijn om verandering in leefstijl te bewerkstelligen ten aanzien van risicofactoren voor hart- en vaatziekten (De Vries e.a.). In het derde hoofdstuk over de algemene bevolking worden de resultaten van een stresshanteringscursus geëvalueerd (Timmerman e.a.). De psychosociale gezondheid staat centraal in de interventiestudies onder jeugdigen. De eerste studie betreft zowel verklarend onderzoek naar de verbanden tussen sociale vaardigheden en gezinscommunicatie, coping en welbevinden, als een interventiestudie naar de effecten van sociale-vaardigheidstraining op psychosociaal functioneren (Bijstra e.a.). Onder een groep jongeren met depressieve klachten is onderzocht in hoeverre een anti-baalcursus effect heeft op het aantal klachten en op gedrags- en cognitieve vaardigheden (Ruiter e.a.). Het laatste hoofdstuk over jeugdigen behandelt de effecten (in termen van sociaal functioneren en psychisch welbevinden) van een programma gericht op het verbeteren van sociale weerbaarheid (Van der Meijden e.a.). In het derde deel over interventiestudies staan onderwijsgegenden centraal. In de eerste studie worden de effecten van taakhervorming op het ervaren van stress en burnout geëvalueerd (Daamen e.a.). De tweede studie betreft de effecten op weerbaarheid en verwerkingsvermogen van cursussen over stress-

signalering, omgaan met stress, en omgaan met tijd, een gespreksgroep over collegiale consultatie en een voorlichtingsbijeenkomst over lichamelijke belasting (Van Poppel e.a.).

Stuk voor stuk zijn de onderwerpen van zowel de verklarende studies als de interventiestudies zeer interessant, en ook theoretisch goed uitgewerkt. De diversiteit aan onderwerpen maakt het onmogelijk hier nader op een van de studies in te gaan. Helaas blijft onduidelijk welke onderwerpen de studies hadden waarover nog niet kon worden gerapporteerd. Omdat de onderzoeken die wel zijn gerapporteerd zich laten onderscheiden in studies in meer en minder vergevorderd stadium, zou een korte beschrijving van deze twee projecten niet hebben misstaan. Zo bleek bijvoorbeeld uit de discussie van de verklarende studie over sekseverschillen in gezondheid, dat de dataverzameling nog niet was afgerond. Een beperking bij een aantal studies is de korte follow-up. Effecten in zowel verklarende- als interventiestudies zijn over het algemeen op zeer korte termijn gemeten. Het boek wordt afgesloten met een publikatielijst van het onderzoeksprogramma. De geïnteresseerde lezer kan daardoor de details van de diverse studies nazoeken. Wat mijns inziens ontbreekt aan het geheel is een afsluitend gedeelte over de opbrengsten van het programma en een eventueel vervolg. Desalniettemin is het boek een aanrader voor een ieder die zich bezighoudt met gezondheidsonderzoek.

Marja Tijhuis

Tarrow, S., Power in movement: Social movements, collective action and politics.

Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 251 pp.

ISBN 0 521 41079 7; 0 521 42271 X pbk

Sociale bewegingen mogen zich de laatste jaren in een toenemende belangstelling verheugen. Dit is bijvoorbeeld te zien in de groei van het aantal sociologen dat zich met dit onderwerp bezighoudt en van het aantal boeken en artikelen over bewegingen. Daarbij valt op dat de eenzijdigheid, die voorgaande periodes kenmerkte, tanende is. Zo is er een zeker eerherstel voor de rol die grieven en problemen in het ontstaan van bewegingen spelen (ook bij resource mobilization aanhangers als Klandermans). Ook wordt nu meer dan vroeger het belang erkend van andere dan organisatorische factoren. Zie bijvoorbeeld de aandacht voor de politieke context als factor in het ontstaan en voortbestaan van sociale bewegingen in het werk van Kriesi, Duyvendak en Koopmans of voor de rol van culturele factoren in het werk van Gamson, Snow en Benford.

Het jongste boek van Tarrow dat ik hier bespreek vormt geen uitzondering op deze trend. De auteur begint met te stellen dat hij niet wenst '... [to] press a particular theoretical perspective on the reader or [to] attack others – a practice that has added more heat than light to this area of study. Instead, I will offer a broad framework ...' (p. 2). Hiertoe leunt Tarrow op verschillende – elkaar niet uitsluitende – benaderingen zoals de resource mobilizationtheorie, de politieke procesbenadering en de recente aanzetten tot een 'framing'-theorie. Op deze wijze komt hij tot een omvattende benadering van het fascinerende

verschijnsel sociale beweging, namelijk het gegeven dat gewone mensen, de niet-machtigen, er van tijd tot tijd in slagen om macht te verwerven en uit te oefenen. Tarrows herkomst – hij is Professor of Government aan Cornell University – is duidelijk zichtbaar in zijn belangstelling voor macht en wordt ook weerspiegeld in zijn keuze voor de politieke gelegenheidsstructuur als centrale variabele.

Het boek is ingedeeld in drie delen, voorafgegaan door een eerste hoofdstuk waarin de basisnoties die het boek dragen, ontwikkeld worden. Uitgangspunt daarbij is Tilly's definitie van sociale bewegingen als de volgehouden uitdaging van gezagdragers en machthebbers door of in naam van niet-machtigen. Het is een vorm van conflictvolle interactie die mogelijk gemaakt wordt door de volgende condities: (1) het ontstaan van gelegenheden (opportunities) voor collectieve acties vooral in de politieke sfeer; (2) het bestaan van pakketten van actievormen (repertoires of contentious action); (3) de aanwezigheid van netwerken die het mobiliseren van mensen en andere bronnen vergemakkelijken; en (4) het erin slagen zogenaamde frames te construeren die effectief de noodzaak van collectieve actie (het wie, wat, waar, en waarom) duidelijk maken. Daarnaast werkt Tarrow de basisideeën inzake de dynamiek van sociale bewegingen uit en gaat hij vooral in op zijn vruchtbaar gebleken notie 'cycles of protest'.

In het eerste deel schetst Tarrow op analytische wijze hoe de sociale beweging als modern fenomeen zo'n tweehonderd jaar geleden ontstond en hoe deze zich als nieuwe politieke protestvorm ontwikkelde in wisselwerking met de zich ontwikkelende moderne industriële samenleving. Tilly's werk en het gebruik van concrete historische voorbeelden vormen de kern van dit deel dat inzichtelijk maakt op welke wijze de sociale beweging zoals wij die kennen en de modernise-

ring van de maatschappij met elkaar verbonden zijn.

Het tweede deel bevat Tarrows conceptualisering van sociale bewegingen. Een beweging is in de kern het produkt van gelegenheid en bronnen waarbij het met betrekking tot het eerste vooral gaat om de politieke mogelijkheden voor het voeren van collectieve acties en het uiten van protest. Bij bronnen gaat het vooral om de mogelijkheden die actoren hebben om dergelijke bronnen – en dus macht – te verwerven. Dit betreft, zoals hierboven al is aangegeven, zaken als de toegang tot de sociale netwerken van potentiële participanten en medestanders, het beschikken over symbolische en andere culturele middelen om hen van het nut en de noodzaak van collectief optreden te overtuigen en de kennis inzake de manieren van actievoeren.

Het derde deel gaat over de dynamiek van sociale bewegingen. Hier maakt Tarrow ten eerste duidelijk dat de aanwezigheid van politieke mogelijkheden (opportunities) de sleutel vormt tot het verkrijgen van macht via collectieve activiteiten. Dit stelt de actievoerders in staat om de in de samenleving aanwezige machtsbronnen aan te boren, zoals de sociale netwerken en de culturele actieframes. Deze bronnen maken vervolgens de uitdaging van de machthebbers – de sociale beweging – mogelijk. Een uitvloeisel van het ontstaan van collectieve acties ten aanzien van een bepaald probleem is dat dit de mogelijkheden voor anderen om ook actie te ondernemen vergroot. Dit leidt tot clusters van politiek protest in bepaalde periodes: de zogenaamde cycles of protest. Tarrow eindigt dit derde deel en daarmee zijn boek met een boeiende terugblik op tweehonderd jaar sociale bewegingen. Hierbij stelt hij vast dat de beweging als protestverschijnsel in de loop van de tijd is gegroeid waardoor de moderne samenleving bovenal 'a movement society' geworden is. Hij signaleert eveneens dat

de sociale beweging aan verandering onderhevig is. Sociale bewegingen verspreiden zich steeds sneller en overschrijden zeer gemakkelijk de landsgrenzen. Hij gebruikt hierbij als voorbeeld de democratiseringsbeweging in Oost-Europa waarmee hij laat zien dat de transformatie van de nationale naar de transnationale beweging onderweg is.

De beheersing van de stof, het heldere taalgebruik en het gebruik van aansprekende voorbeelden heeft een boek opgeleverd dat in zo'n 250 pagina's duidelijk maakt waar het bij de moderne sociale beweging om gaat en hoe deze vorm van interactie een middel is voor niet-machtigen om bij tijd en wijle macht te genereren. Het is toegankelijk omdat de auteur zich niet verliest in topzware theoretische betogen of het berijden van stokpaardjes. Een bezwaar is de beperking van de gelegenheidsstructuur tot de politieke sfeer. Hierdoor dreigen andere 'facilities' en 'constraints' buiten zicht te blijven. Een ander bezwaar is dat de culturele kant van bewegingen, met name zaken als ideologieën en identiteiten, wat onderbelicht blijft. Het gaat bij bewegingen niet alleen om de structurele mogelijkheden maar evenzeer om de culturele 'verwoording' van diepgevoelde overtuigingen dat zaken goed fout zijn en dat zij (degenen die collectieve acties initiëren, leiden, erin participeren of ondersteunen) de plicht en het vermogen hebben daar iets aan te doen.

Dit laatste brengt mij tot een derde bezwaar, namelijk het feit dat – hoe impliciet ook – het model van de mens als rationele actor de basis van Tarrow's theoretisch kader vormt. Dit is jammer, niet omdat het rationele actormodel op zichzelf onjuist is, maar meer omdat het zo hope-

loos incompleet is als het gaat om sociale bewegingen. De keuze voor een sociale beweging omvat meer dan de afweging van de leuke en minder leuke kanten van het eraan meedoen. Wilberforce, een van de belangrijke figuren in een van de eerste sociale bewegingen – de abolitiebeweging, koos voor actie tegen de slavernij vanuit een diepgewortelde overtuiging. Het was voor hem als rijk en gezien lid van de 'easy going British society' in hedonistisch opzicht veel rationeler geweest te blijven genieten van het gemakkelijke leventje dat hij leidde. Zo zou het eveneens voor hem voordeliger geweest zijn om zijn geld te steken in de lucratieve slavenhandel in plaats van het te besteden aan charitatieve doelen. Hij deed dit niet en deze 'niet-rationele' (doch geenszins irrationele) keuze bepaalde de rest van zijn leven, dat zeker minder eenvoudig en gemakkelijk was dan daarvoor. De neiging om te kiezen voor het heldere model van de rationele actor – die nadrukkelijk aanwezig is op het gebied van de studie van sociale bewegingen – vormt ook hier een belemmering voor het verkrijgen van inzicht. Dit model behoort als zodanig tot de taken-for-granted theoretische wereld van de onderzoekers van sociale bewegingen, al moet hier direct aan worden toegevoegd dat deze neiging bij Tarrow veel minder sterk aanwezig is dan bij vele anderen op dit terrein.

Al met al is *Power in Movement* een boek dat een 'must' is voor iedereen die geïnteresseerd is in sociale bewegingen. Het is zeker ook een aanrader voor sociologen, politicologen en historici die zich bezig houden met macht, protest en collectieve actie in ruimere zin.

Leo d'Anjou

Haan, H. de, *In the shadow of the tree. Kinship, property and inheritance among farm families.*

Dissertatie Landbouwniversiteit Wageningen. Amsterdam: Het Spinhuis 1994. 323 pp. ISBN 90 5589 006 5.

In het voorwoord van *In the shadow of the tree* schrijft De Haan dat zijn interesse voor familiebedrijven is gewekt toen hij als kind voelde dat familiebezit aanleiding gaf tot allerlei wrijvingen en spanningen die tijdens familiebijeenkomsten aan de oppervlakte kwamen. Zijn boek gaat vervolgens echter nauwelijks over conflicten binnen boerenfamilies, maar heeft als centrale stelling dat familiegevoel en familiesolidariteit een belangrijke rol spelen bij het instandhouden en overdragen van boerenbedrijven. Deze stelling wordt op verschillende manieren uitgewerkt.

In de eerste plaats geeft de auteur een heldere en uitgebreide analyse van de literatuur over de samenhang tussen familiestructuur, huwelijkspatronen, bedrijfsvoering en vormen van eigendomsoverdracht. Hij concentreert zich daarbij op de literatuur over agrarische families en behandelt niet de historische en sociologische studies die in de afgelopen decennia verschenen zijn over de continuering van elitefamilies, over vermogensoverdrachten en over financiële relaties binnen gezinnen. Maar zelfs het proefschrift van Saskia Zwart, *Agrarische huishoudens* (1990) wordt niet genoemd. Het is dan ook onjuist om te zeggen dat in de sociologie en de geschiedwetenschappen de begrippen verwantschap, erfopvolging en eigendom 'completely absent' (p. 118) zijn. Dit neemt niet weg dat een studie over boerenfamilies meer dan welkom is. In dit eerste deel verzet De Haan zich tegen auteurs die menen dat boeren door de ontwikkeling van een kapitalistische agrarische produktiewijze ge-

dwongen worden om een uitsluitend marktgerichte oriëntatie aan te nemen, en sluit zich aan bij onderzoekers die erop wijzen dat familiewaarden juist van belang zijn voor de manier waarop boeren hun bedrijf beheren en voortzetten in een cultureel en economisch veranderende omgeving.

Vervolgens spitst de schrijver zijn betoog toe op de erfopvolging in boerenfamilies. Hij laat zien dat bij de erfopvolging familiewaarden en bedrijfsbelangen verweven zijn. Nadat in het Burgerlijk Wetboek van 1838 de gelijke verdeling van de nalatenschap onder alle kinderen was vastgelegd, vreesden negentiende-eeuwse commentatoren dat het principe van gelijke verdeling de levensvatbaarheid van bedrijven in gevaar zou brengen. De Haan toont aan dat deze vrees niet terecht is gebleken en dat traditionele vormen van erfopvolging zijn gehandhaafd. Hieruit blijkt volgens hem dat de familiewaarden en familiegevoelens bij alle boerenkinderen zo sterk waren en nog altijd zijn dat niet-opvolgende kinderen – tegen hun eigen economische belang in – vrijwillig afzien van hun erfdeel om de continuering van het bedrijf te garanderen.

Een verdere empirische ondersteuning van zijn stelling zoekt De Haan in de resultaten van eigen onderzoek in Geesteren, een kleine boerengemeenschap in Twente. Gebruik makend van kadastrale gegevens die vanaf 1832 beschikbaar zijn, is hij van een veertigtal bedrijven nagegaan in wiens handen de grond opeenvolgend was. Voor de periode 1950-1985 heeft hij bovendien een groot aantal notariële documenten geanalyseerd, opgemaakt bij de eigendomsoverdracht van grond. Ten slotte heeft hij een korte enquête afgenomen onder 50 boeren en met vijftien boerenfamilies uitgebreid gesproken.

Opmerkelijk is dat na vijf generaties het merendeel van de bedrijven uit 1832 nog in handen van dezelfde familie is. Door het bedrijf in zijn

geheel over te dragen aan slechts één opvolger, voorkwam men versnippering van de grond en uiteenvallen van het bedrijf. Daarnaast zijn vele nieuwe bedrijven gevestigd, vooral door ontginning van woeste grond, die vaak minder stabiel waren. De grote continuïteit is voor De Haan opnieuw een bewijs dat familiewaarden tot op de dag van vandaag een dominerende rol spelen en niet zijn vervangen door louter economische overwegingen. In de naoorlogse periode steeg de waarde van de grond tot ongekennde hoogten. De overdracht vond echter niet plaats tegen marktprijzen, maar volgens een ingewikkelde berekening, waarin verzorging van de ouders, uitgesteld loon en schenkingen zodanig werden berekend dat de opvolger voor niet te hoge lasten kwam te staan. Dit was echter alleen mogelijk als de niet-opvolgende kinderen van de rechten op hun erfdeel zouden afzien en de opvolger niet met een enorme schuldenlast zouden opzadelen. De Haan is in zijn documenten slechts enkele niet-opvolgende kinderen tegengekomen die hun broer ertoe dwongen hen uit te betalen en daarmee het voortbestaan van het bedrijf op het spel zetten.

Het is jammer dat De Haan zijn onderzoek in Geesteren niet veel sterker tot de kern van zijn boek heeft gemaakt. Dan had hij veel meer onderzoeksmateriaal kunnen presenteren en zijn interpretaties kunnen onderbouwen met meer empirische gegevens. Nu lijken veel van zijn uitspraken vooral ingegeven door zijn theoretische stellingname over het belang van familiewaarden. Dit geldt in de eerste plaats voor zijn beschrijving van het wat verdere verleden. Hij dicht de boeren allerlei motieven en overwegingen toe die niet direct uit zijn historische bronnen zijn af te leiden. Zo zegt hij bijvoorbeeld dat boeren bezig waren met 'conceptual juggling' om het gebruik van een nieuwe technologie te verenigen met familie-idealen (p. 235) en 'carefully considered

ideals other than profitability' (p. 236). Maar ook over de recente ontwikkelingen krijgt de lezer te weinig gegevens. Zelf zegt De Haan dat hij het 'discours' van boeren nauwkeurig heeft geanalyseerd, maar voorbeelden van dat discours ontbreken. Dit treft in het bijzonder waar het gaat om de rechten van de niet-opvolgende kinderen. Het feit dat de conflicten hierover niet in het notariskantoor worden uitgevochten, zegt niet alles over de bereidwilligheid van kinderen hun erfdeel zonder slag of stoot af te staan. Nergens lezen we wat deze kinderen hier zelf over zeggen, of hierover rancune bestaat of dat zij misschien op een andere manier gecompenseerd werden, bijvoorbeeld door het mogen volgen van een langdurige opleiding, door een royale uitzet of andere schenkingen. Ook krijgen we nauwelijks iets te horen over een actueel probleem, namelijk bedrijfsbeëindigingen als gevolg van veranderingen in de agrarische sector of het ontbreken van een opvolger. De schrijver laat niet zien wat boeren hierover zelf te zeggen hebben, hij gaat nauwelijks in op de vraag wat het verbreken van de verwevenheid van familie en bedrijf betekent voor de toekomst van boerenfamilies, maar stelt het beëindigen van het bedrijf als geen van de kinderen wil opvolgen vreemd genoeg zelfs voor als een nieuw bewijs voor de sterke familieloyaliteit (pp. 281-82).

In the shadow of the tree is een rijk boek, dat belangrijke inzichten verschaft in de verhouding tussen familiewaarden en economische waarden. De overtuigingskracht van de theoretische stellingname zou echter groter zijn geweest als het onderzoeksmateriaal uitvoeriger aan bod was gekomen.

Ali de Regt

Stoffels, H., *Als een briesende leeuw. Orthodox protestanten in de slag met de tijdgeest.*

Kampen: Kok, 1995. 207 pp.
ISBN 90 242 2307 5

De sociologie wortelt in de Verlichting. De beoefenaars van deze wetenschap zijn dan ook vooral geïnteresseerd in verandering, in wat onder intellectuelen als avantgardistisch wordt gezien. De sociologie is toekomstgericht. Daarom is er in de lawine van literatuur over 'Nederland als multiculturele samenleving' opvallend weinig aandacht voor die subculturen, die nadrukkelijk niet in de traditie van de Verlichting staan, niets exotisch hebben en eerder naar het verleden dan naar de toekomst verwijzen.

Toen de Evangelische Omroep werd opgericht, heb ik getracht een leeronderzoek te organiseren met als centrale vraag: 'Wat is de (potentiële) achterban van de E.O.?' Geen enkele student meldde zich voor dit onderwerp aan. De onderwijscommissie van de subfaculteit gaf mij een andere onderwijsstaak en het dringende advies mijn onderwijs beter af te stemmen op de beleevingswereld van de studenten. Politieke partijen als de S.G.P., waarin men zojuist, na ernstig debat en lang gebed, besloten heeft vrouwen als lid toe te laten, zij het als buitengewoon lid, zijn voor de studenten in de sociale wetenschappen niet interessant. Zij krijgen hoogstens wat anekdotische, journalistieke aandacht, maar geen wetenschappelijke. De orthodoxe vleugel van het protestantisme is enerzijds oer-nederlands, anderzijds is deze stroming vrijwel onzichtbaar geworden in het op het internationale consumentisme afgestemde Nederland. Het vormt wel een opvallend stabiel element in het culturele en politieke landschap, maar het prikkelt de nieuwsgierigheid

van buitenstaanders kennelijk onvoldoende om er onderzoek naar te doen. Gelukkig is de verzuiling nog niet helemaal verdwenen. Daardoor is er tenminste nog ergens een hoekje in de sociaal-wetenschappelijke wereld, waar men voor deze 'pre-verlichtings-protestanten' wel aandacht heeft.

De godsdienstsociologen van de Vrije Universiteit hebben al eerder interessante studies gewijd aan deze varianten van de Nederlandse cultuur. Ik denk daarbij met name aan de dissertaties van C. Jansse uit 1985 (*Bewaar het pand*, Houten: Den Hertog) en H. Stoffels uit 1990 (*Wandelen in het licht*, Kampen: Kok). Stoffels heeft nu opnieuw een studie gewijd aan deze Christenen, wier denkwereld zo uit de pas loopt met de tijdgeest. Centrale vraag in dit boek is, hoe de verschillende orthodox-protestantse groeperingen erin slagen hun identiteit te bewaren. Daarmee nauw verbonden is de vraag naar hun toekomstperspectief. Zullen zij hun aanhang vast kunnen houden en eventueel uitbreiden? Welke rol kunnen zij in het moderne Nederland spelen?

De auteur plaatst zijn analyse in het raamwerk van de algehele modernisering van de samenleving, waarvoor hij de processen van functionele differentiatie, rationalisering van normen en waarden en individualisering kenmerkend acht. In deze wereld vermindert de betekenis van de godsdienst, zowel voor de instituties van de samenleving als voor de persoonlijke levenservaring van de mensen. Het vrijzinnige antwoord op de modernisering komt neer op de splitsing tussen 'het publieke leven', waarin kerk en godsdienst geen rol meer spelen, en 'het persoonlijke leven', waarin de religieuze interpretatie van de wereld zich dan maar moet terug trekken. Deze oplossing gaat regelrecht in tegen de orthodoxe opvatting, waarin Gods richtlijnen nu juist allesbepalend zijn, niet alleen voor het persoonlijke

leven, maar ook voor de inrichting van het openbare leven. Relativering van het eigen gelijk, uiteraard de basis van het democratisch politieke proces, past niet in de orthodoxie.

Stoffels geeft een helder overzicht van de protestantse orthodoxie in Nederland, in haar voor buitenstaanders nu eenmaal nauwelijks te doorgronden vertakkingen. Hij karakteriseert daarbij hun houdingen ten opzichte van de moderne samenleving aan de hand van hun perceptie van de culturele afstand tot de hoofdstroom en van de machtspositie, die men naar eigen gevoelens ten opzichte van de hoofdstroom inneemt. Met behulp van deze twee dimensies komt hij tot een aantal kenmerkende houdingen, die hoewel allemaal orthodox, toch verschillen in hun benadering van de buitenwereld. Overigens is het opvallend dat de orthodox-protestantse richtingen de moderne samenleving ook weer niet volledig afwijzen, zij zoeken er op één of andere wijze ook een zekere coëxistentie mee. Daarmee staat het orthodox-protestantisme, bij alle differentiatie daarbinnen, toch voor een gezamenlijk dilemma: hoe men kan coëxisteren met de moderne samenleving zonder de eigen identiteit (verder) prijs te geven. Van dit dilemma, dit schipperen tussen de Scylla van de geseculariseerde samenleving en de Charibdis van een stagnerend sektarisme, geeft Stoffels een boeiende analyse.

J.M.M. van Amersfoort

Schure, L.M., *Partners van cva-patiënten: Een onderzoek naar de gevolgen van een cerebrovasculair accident voor de partner van de patiënt.*

Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen, 1995.
171 pp.

ISBN 90 900 7713 8

Dit proefschrift beoogt de kennis over de gevolgen van een cerebrovasculair accident (cva) voor partners te vermeerderen en tot praktische conclusies te komen ter ondersteuning van deze groep. De auteur geeft blijk van betrokkenheid tot het onderwerp door naast de conventionele pogingen om inzicht te krijgen in het onderzoeksthema, ook observaties te verrichten. Daartoe heeft zij deelgenomen aan ontmoetingsweken van echtparen waarvan de man of de vrouw een cva had gehad.

Aan het theoretische kader is veel aandacht besteed. Bestudering van de systeemtheorie richtte de aandacht op rolverschuiving bij de partner. De rouw- en crisistheorie leverde aanknopingspunten voor bestudering van probleemhanteringsstrategieën. Voor dit laatste ontbrak helaas een geschikt meetinstrument. Het stress- en copingmodel van Lazarus diende als basis voor de opstelling van een werkmodel. Het werkmodel omvat de volgende verwachtingen: het cva zal tot een toename in taken en verantwoordelijkheden leiden en tot beperking van de huwelijksrelatie en vrijetijdsbesteding. Deze negatieve gevolgen voor het dagelijks leven zullen de partner een gevoel van belasting geven en dit zal zich uiten in een verminderd gevoel van algemeen welbevinden. Of partners veel of weinig nadelige gevolgen zullen ondervinden zal niet alleen afhangen van de ernst van het cva maar ook van de manier waarop zij met de pro-

blemen omgaan en in welke omstandigheden zij zich bevinden.

Op basis van de geformuleerde verwachtingen zou een toetsing van het model voor de hand liggen. Op grond van het beperkt aantal respondenten ($n = 70$) is afgezien van het nauwkeurig bepalen van de relatieve invloed van de bestudeerde kenmerken en zijn samenhangen bestudeerd. De psychische beperkingen bleken samen te hangen met de hoeveelheid zorgtaken. Het waren de psychische en niet de lichamelijke beperkingen die het meest negatieve effect hadden zowel op de belasting als op het algemeen welbevinden van de centrale verzorger. Er heeft wel een toetsing plaatsgevonden waarbij de conditionerende variabelen als covariaat zijn betrokken. De invloed van het cva op de belasting van de partner was onder andere minder groot als de partner een man was. Dit komt overeen met gegevens uit veel andere onderzoeken. Weinig was tot nu toe bekend over de invloed van conditionerende omstandigheden die in dit onderzoek van belang bleken te zijn. Zo was de invloed van het cva op de belasting van de partner minder groot als de partner een hogere zelfwaardering had en om hulp durfde te vragen. Dit laatste wijst op het belang van een assertieve instelling van de verzorger of zoals de auteur dat in een stelling uitdrukt: partners die vragen worden minder overgeslagen.

Er wordt geconcludeerd dat de resultaten in grote lijnen de genoemde verwachtingen bevestigen. Deze conclusie is zonder toetsing van de relatieve invloed van de bestudeerde kenmerken enigszins voorbarig. Verder onderzoek naar de invloed van de bestudeerde variabelen is echter zeer de moeite waard. Dit onderzoek levert onder andere door het volgen van de partner gedurende het jaar na het cva nog andere opmerkelijke bevindingen op, zoals de toename van de zelfwaardering van de partner gedurende dat jaar. Dit kan een van de

redenen zijn waarom partners de zorg wel volhouden.

Ook huisartsen zijn ondervraagd. Zij zijn van mening dat de zorg voor partners van cva-patiënten tot hun taak als gezinsarts hoort. Het is hen echter niet duidelijk wat partners van hen verwachten. Het onderzoek zelf geeft antwoord op deze vraag: partners wensen vooral meer aandacht van de huisarts voor hun situatie.

De theoretische aandachtspunten van het onderzoek bleken vruchtbaar. De systeemtheoretische veronderstelling van rolverschuiving vond in zoverre ondersteuning dat veel partners genoopt waren tot het vervullen van extra functies op het gebied van zorg, terwijl de kameraadschap was verminderd. De resultaten bieden echter ook de nuancering dat waarschijnlijk na een aanvangelijke beperking van de rol van huwelijkspartner, deze op den duur met name bij mannelijke partners weer verbetert. Het symbolisch interactionistisch perspectief leidde tot belangrijke inzichten met betrekking tot de perceptie van de psychische beperkingen van de patiënt en de zelfwaardering van de centrale verzorger.

De belangrijkste praktische conclusie is dat het wenselijk is dat de hulpverlening van buitenaf en met name door de huisarts wordt geïnitieerd, ook al lijkt dit niet voor de hand te liggen omdat de partner capabel lijkt om de problemen zelf op te lossen. Deze hulpverlening zou zich moeten richten op de taak als verzorger en het verwerken van de gebeurtenis.

Niet alle aanknopingspunten die het onderzoek levert, worden voor de praktische conclusies benut. Zo zijn er de implicaties van de combinatie van een symbolisch interactionistische benadering en de bevindingen van dit onderzoek. Het symbolisch interactionisme gaat ervan uit dat men in staat is de betekenisgeving van een situatie voor zichzelf te veranderen. Dit zou ten aanzien van dit onderzoek kunnen gelden voor

de beleving van de psychische beperkingen van de patiënt en de zelfwaardering van de partner. In de begeleiding van partners kunnen dit belangrijke aandachtspunten zijn. Deze studie levert door haar rijke schakering aan gegevens zowel voor onderzoek als voor de praktijk waardevolle aanknopingspunten op.

Myrra Vernooij-Dassen

Veendrick, L. & J. Zeelen (red.), *De toekomst van de sociale interventie.*

Groningen: Wolters-Noordhoff, 1995. 183 pp.
ISBN 90 01 88641 8

Wat is er toch van de andragogiek geworden? In dit boekje worden voordrachten, gehouden in 1994 op het jubileumcongres van het Gronings Andragogisch Instituut, gebundeld. Welnu, de andragogiek bestaat nog steeds, zij het zoals bekend op een kleinere schaal dan in de jaren zeventig. Het aardige van dit boekje is dat het de lezer een terugblik gunt op vroeger jaren (via sommige auteurs, en hun taalgebruik) en tegelijk nieuwe inspiratiebronnen laat zien, zoals Annemieke Roobeek met een bijdrage over haar 'strategic action research', en (in een bijdrage van M. van der Kamp) Cronbachs opvattingen over programma-evaluatie. Wat gebleven lijkt te zijn, is de grote rol toegekend aan systeembouwers: Giddens, Lyotard en vooral Touraine (die hoofdspreker was) en de voorkeur voor 'het betoog' boven het gewone, naarstige, bescheiden empirische onderzoek.

Enkele voorbeelden van recent onderzoek worden overigens besproken in een bijdrage van de beide redacteuren aan de bundel. Het gaat hier over 'actieonderzoek', waarin onderzoek samen gaat met begeleide verandering. Evenals in de

jaren zeventig ligt het accent nog steeds meer op actie dan op onderzoek, getuige bijvoorbeeld het ontbreken van aandacht voor wat eigenlijk de probleemstelling is van de onderzoekcomponenent. En over de aanpak van die moeilijke combinatie bestaat nog steeds onenigheid, zoals blijkt uit M. van der Kamps nadruk op de rol van de onderzoeker als die van een betrokken, terzake kundige *buitenstaander*, versus betogen van enkele andere auteurs.

Maar deze publikatie is zeker het raadplegen waard voor ieder die wil weten welke opvattingen in de tegenwoordige 'sociale interventiekunde' leven over de mogelijke bijdrage van sociale wetenschappers aan de oplossing van maatschappelijke problemen.

P.G. Swanborn

Smit, J.H., *Suggestieve vragen in survey-interviews. Vóórkomen, oorzaken en gevolgen.*

Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam, 1995,
130 pp.
ISBN 90-9008830-X.

Moet een vraagggesprek in een survey opgevat worden in termen van een stimulus-respons model, waarbij elke afwijking van de letterlijke formulering van vraag en antwoordmogelijkheden als een fout wordt beschouwd? De auteur van dit proefschrift meent van wel. Via een literatuuronderzoek van het verschijnsel 'suggestiviteit' worden verschillende typen onderscheiden. De hoofdmoot van het onderzoek wordt gevormd door een tijdrovende en gedetailleerde analyse van vraag- en antwoordsequenties uit interviewmateriaal, waarbij het door de V.U.-onderzoeksgroep ontwikkelde CODIN codeer-

systeem werd gebruikt. Een van de onderscheidingen waarmee gewerkt wordt is of een suggestie al dan niet gebaseerd is op eerder door de respondenten gegeven informatie (bij voorbeeld een vage aanduiding van de richting van het antwoord, voordat de eigenlijke antwoordcategorieën zijn gepresenteerd). Het stimulus-respons model komt hier duidelijk in conflict met de spelregels voor menselijke interactie, die óók voor de interviewer reactief gedrag impliceren. Veel aandacht wordt daarom besteed aan het bekende noemen van alternatieven door de interviewer na een onduidelijk antwoord: '...maar als U moest kiezen tussen zeer tevreden en tevreden...' waarin meestal niet de complete serie antwoordalternatieven wordt gepresenteerd. De rapportage wordt afgesloten met een veldexperiment, waarin interviewers geïnstrueerd werden, nadat de respondent al een (vaag) antwoord gegeven had, deze te laten kiezen uit een beperkte subset, waarbij deze subsets varieerden van sterk tot zwak suggestief. Ook werd het effect van dóórvragen in de sfeer van het door de interviewer noemen van motieven onder de loep genomen.

Zoals meestal het geval is bij dit type onderzoek, zijn de resultaten niet eenduidig. Dat frequentieverdelingen van vergelijkbare steekproeven sterk kunnen verschillen wanneer verschillende sets antwoordcategorieën door de interviewer expliciet worden genoemd, is reeds lang bekend. Dat ook getrainde interviewers, soms willens en wetens, suggesties opnemen in hun vragen is hier systematisch en duidelijk aangetoond. De crux van de materie is uiteraard de validiteit. Kan gezegd worden dat het ene antwoord beter is dan het andere? Bij gebrek aan harde criteria voor de bekentenis van termen als 'zeer vaak'; 'vaak'; 'soms wel, soms niet' etcetera vinden we hoogstens verschillen tussen frequentieverdelingen. De auteur gaat niet verder dan verbanden berekenen met leeftijd, maar laat zelfs een interpreta-

tie daarvan achterwege. Voor mij is een slotsom: laten we nu eens ophouden met dit type globale en vage antwoordmogelijkheden. Wanneer de auteur in zijn veldexperiment de vraag 'Heeft U zich de laatste jaren weleens aan moeten passen aan het feit dat U ouder wordt?' met als antwoorden '1. heel vaak; 2. vaak; 3. af en toe; 4. niet vaak; 5. nooit' gebruikt, dan ligt daar min inziens het levensgrote misverstand aan ten grondslag dat de verkregen frequentieverdeling werkelijk iets voorstelt. De *vraag* is waarschijnlijk goed bruikbaar als introductie voor een topic, maar kwantificeren van antwoorden op deze vraag is mijn inziens zinloos. Als we werkelijk iets van de respondent in dit opzicht willen weten moeten we vervolgvragen stellen over concrete activiteiten. Het zal duidelijk zijn dat de auteur deze conclusie niet trekt. Binnen deze beperkingen levert het proefschrift echter zeker een bijdrage aan de kennis omtrent de black box die het survey-interview heet.

P.G. Swanborn

Hertog, F. den, en Sluijs, E. van,
Onderzoek in organisaties. Een methodologische reisgids.

Assen: Van Gorcum, 1995, 251 pp.

ISBN 90-2323062-0

Aan de rijke terminologie voor de classificatie van onderzoek voegt dit boek een nieuwe term toe. Genspireerd door de formule van een reisgids wordt een aantal *hoofdroutes* beschreven. Het gebruik van deze metafoor wordt zeer ver doorgevoerd. Het gaat om vijf courante onderzoekpraktijken, die afwisselend worden gekarakteriseerd door het type of het theoretische niveau, de overheersende wijze van

gegevensverzameling, of de opvatting over functie en rol van onderzoek en onderzoeker. Het boek is bedoeld voor allen die zich met de organisatiewetenschappen bezighouden. In ons taalgebied worden deze disciplines ook wel aangeduid als 'bedrijfswetenschappen'.

De toon van het boek wordt gezet met twee sympathieke stellingnames. In de eerste plaats pleiten de schrijvers voor meer empirisch onderzoek in ontwerpgericht onderzoek en meer ontwerpproblemen in empirisch onderzoek. Empirisch onderzoek opgevat als onderzoek naar de vraag hoe het feitelijk is (descriptief, verklarend of toetsend) en ontwerpgericht onderzoek als onderzoek naar de vraag hoe het zou behoren te zijn (normatief, met inrichtingsregels). Zij verzetten zich daarmee tegen een opvatting die terrein lijkt te winnen en luidt dat de bedrijfswetenschappen vooral ontwerpgericht zijn (hoofdstuk 1, over de kennisvraag).

In de tweede plaats scharen zij zich achter het standpunt dat positivistische en naturalistische onderzoekbenaderingen veel meer complementair en wederzijds inspirerend kunnen zijn dan veelal wordt verondersteld (hoofdstuk 7, over etnografie). Zij verzetten zich daarmee tegen de vaak zo deprimerende discussies tussen 'scholen' of 'richtingen' over wetenschapsparadigma's, die vooral mikken op het gelijk van de eigen parochie. Het boek ademt hierdoor een aangename tolerante en ondogmatische sfeer.

De hoofdstukken 3 t/m 7 behandelen achtereenvolgens: het experiment, de survey, de gevalstudie, actie-onderzoek en etnografie. Elk van deze vijf wordt behandeld vanuit het perspectief van de ontwerpgerichte organisatieonderzoeker. Het gaat daarbij om 'Onderzoek naar geplande interventies in de natuurlijke context van organisaties met als doel het ontwikkelen van een kennisbasis voor de vernieuwing en verbetering van die interventies' (p. 12). De schrijvers ver-

bloemen niet dat hun voorkeur ligt bij wat in de jaren zestig en zeventig wel geëngageerde wetenschapsbeoefening werd genoemd. De belangrijkste exponent daarvan is in onze tijd de sociotechniek, vaak in de gedaante van actieonderzoek.

Van elke route worden de belangrijkste kenmerken en de voor- en nadelen besproken. De gevalstudie krijgt daarbij bijzonder genuanceerd aandacht. De schrijvers trekken ten strijde tegen het in hun ogen bestaande misverstand dat de gevalstudie een methodologisch zwaktebod is. Het valt hen zeer te prijzen dat veel nadruk wordt gelegd op verantwoording en evaluatie van interventies, ook bij meer kwalitatieve en holistische benaderingen. De nieuwsgierigheid naar de praktische uitvoering hiervan wordt echter niet bevredigd. Wel worden tegen deze achtergrond de beoefenaren van actie-onderzoek gewaarschuwd voor het ontstaan van '(...) een elitaire incrowd' (p. 183). Wanneer de lezer een behoefte voelt opkomen aan een verwijzing naar gespecialiseerde literatuur, dan wordt daaraan bijna altijd stante pede voldaan. De uitzondering die mij trof is p. 117, waar bij schaaltechnieken de voor de hand liggende verwijzing naar Swanborn ontbreekt.

De schrijvers hebben merkbaar plezier gehad in hun werk. Hun enthousiasme werkt aanstekelijk. Dit wordt versterkt door de levendige voorbeelden en illustraties uit de praktijk waarmee het boek doorspekt is. Ook zijn, goed gedoseerd, veel verhelderende passages over de geschiedenis van het onderzoek in de sociale en bedrijfswetenschappen in de tekst verwerkt. In beide gevallen vaak in de vorm van een *blok* dat er typografisch uitspringt.

Aan de beschrijving van de hoofdroutes zijn twee verrassingsexcursies toegevoegd. De eerste is een rondleiding in 'de kennisonderneming' (hoofdstuk 2) en de tweede gunt de lezer een kijkje in de keuken van de onderzoeker/promovendus

(hoofdstuk 8, voorbereiding en uitvoering van onderzoek). In beide gevallen wordt met grote openhartigheid, geestig en met veel oog voor het menselijke detail, een boekje opengedaan over kennis en wetenschap als bedrijf. Deze hoofdstukken bevatten veel praktische informatie en op ervaring gebaseerde tips over het tot een goed einde brengen van een onderzoek. Enkele nuttige werkschema's ondersteunen het betoog.

Het stoorde mij dat de schrijvers van zo'n doorzicht boek in hun verklarende woordenlijst niet terugdeinzen voor 'een x -aantal' en 'een y -aantal' (p. 241). *Op* in plaats van *in* de eerste plaats wordt feitelijk als correct Nederlands beschouwd; daar mag ik dus geen aanmerking meer op maken. De enige slordigheid die ik tegenkwam staat op p. 220/4: twee blokken met hetzelfde nummer. Uit de tekst volgt overigens welke van de twee wordt bedoeld. Dit boek is een aanwinst voor de bedrijfswetenschappen, maar ook de sociale wetenschappen in ruimere zin kunnen er hun voordeel mee doen.

Lieuwe Dijkstra

Nooij, A., *Variabelen en modellen; Multivariate analyse in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek.*

Amsterdam/Meppel: Boom, 1995, 301 pp.

ISBN 90-5352-2200-0.

Het boek beoogt in een kennislacune te voorzien. Deze bestaat er in dat het moderne sociaal-wetenschappelijk onderzoek produkten voortbrengt die voor veel lezers ontoegankelijk zijn en waarover zij zich geen kritisch oordeel kunnen vormen. De schrijver zoekt 'een hanteerbaar evenwicht tussen begrip en toepassing', waarbij hij niet kiest voor 'een mathematisch gefundeerde bespreking' en

evenmin voor 'een receptenbenadering van computerprogramma's' (flaptekst). Een reëel probleem, waar de auteur een in beginsel aantrekkelijke oplossing voor heeft bedacht.

In het inleidende hoofdstuk wordt een beeld geschetst van de positie van multivariate analyse op het brede terrein van de algemene onderzoek-gerichte methodologie. De schrijver legt terecht de nadruk op de theoretische onderbouwing die aan het gebruik van modellen vooraf dient te gaan. In de daarna volgende hoofdstukken komen achtereenvolgens aan de orde: loglineaire analyse (2), regressieanalyse (3), padanalyse (4), variantieanalyse (5), covariantieanalyse (6), factoranalyse (7), discriminant- en clusteranalyse (8) en ten slotte het LISREL-model (9).

De schrijver heeft niet met alle modellen evenveel affiniteit. Hij is vooral op dreef wanneer hij factoranalyse en regressieanalyse behandelt. Die hoofdstukken vind ik de beste. Het loglineaire model komt erg matig uit de verf. De andere onderwerpen zitten daar wat hun kwaliteit betreft tussenin. Het hoofdstuk over LISREL is bij een schetsmatige compilatie gebleven die aan begrip en kritisch gebruik van het model voor het publiek dat de schrijver wil bereiken, niets toevoegt na hetgeen Saris en Stronkhorst daar zelf al over hebben geschreven.

Enkele kritische kanttekeningen. Gevreesd moet worden dat lezers die al iets weten over het loglineaire model en nu ter aanvulling dit boek er bij pakken, in verwarring worden gebracht. De auteur gebruikt een soort omgekeerde notatie; f voor geschatte en F voor waargenomen frequenties. Aan de hand van een uitgeschreven verzadigd model had verder eenvoudig kunnen worden uitgelegd wat vrijheidsgraden zijn, wat het karakter is van de verdeling die onder modelassumpties wordt geschat en hoe in dat licht hypothesen moeten worden gezien en getoetst. Toegegeven, dat was 'mathematischer' geweest, maar wel duidelijker dan wat er nu staat.

Op p. 181 wordt de Likertschaal vergeleken met factoranalyse. Dit valt ten nadele uit van de traditionele itemanalyse: 'Bij de factoranalyse gaan we op een meer genuanceerde wijze te werk'. Het is maar hoe je het bekijkt. Als je van het Likertmodel uitgaat (parallelmetingen, gelijke varianties en covarianties, etc.) dan is het de vraag of lineaire combinaties met gewichten wel genuanceerder is. In het hoofdstuk over variantieanalyse komt op p. 152 ineens de F-waarde uit de lucht vallen. Het zal ongerwijfeld niet zo bedoeld zijn, maar dat is nu een klassiek stukje receptuur van het soort dat haaks op de bedoelingen staat die de schrijver heeft. Ten slotte, een beetje marginaal: er zijn generaties opgegroeid met het idee dat non-recursieve relaties in een padmodel erg vervelend zijn en dat je ze moet vermijden als het even kan, maar het is geen voorwaarde dat ze er niet in voorkomen (p. 136).

De grootste verdienste van het boek is dat de schrijver in zijn exercities met voorbeelden heel treffend de betrekkelijkheid demonstreert van de resultaten die met onze moderne onderzoekstechnische faciliteiten bereikt kunnen worden. Elk resultaat heeft een inhoudelijk-theoretische grondslag die voor kritiek vatbaar is. Met ontzag, in verbijstering en lijdzaam aanvaarden wat er nu weer uit de computer komt, is niet de goede mentaliteit; zo kan de boodschap van de auteur worden samengevat.

In het register ontbreken enkele termen die naar mijn mening niet mogen ontbreken in een boek dat grondslagen en kritische toepassing van modellen dicht bij elkaar wil brengen. Daarmee corresponderend ontbreekt in de tekst de uitleg bij deze begrippen, die het mogelijk maakt er kritisch mee om te gaan. Bijvoorbeeld: significantie (in het algemeen) en F-waarde of F-ratio (bij variantieanalyse). Verder wordt om onverklaarbare redenen de familienaam van P.J.M. Verschuren niet juist gespeld.

De vraag blijft of het gestelde doel is bereikt. Ik meen dat dit maar gedeeltelijk is gelukt. Vaak komt het idee dat aan een bepaald model ten grondslag ligt niet uit de verf. Welke eigenschap van onze gegevens willen we naar boven halen en welke instrumenten doen dat? De oorzaak dat deze vraag niet systematisch aan de orde komt is wellicht dat de schrijver zich (achteraf bezien?) te strenge beperkingen heeft opgelegd over de diepgang bij het schetsen van de grondslag van de modellen die hij bespreekt. Het gevolg hiervan is dat, uitgaande van het doel dat hem voor ogen stond, de standaardhandboeken over deze modellen (waaronder enkele bejaarde en soms zelfs zeer belegen; ze staan allemaal in de literatuurlijst) onmisbaar blijven.

Lieuwe Dijkstra

Blossfeld, H.-P. (ed), *The new role of women. Family formation in modern societies.*

Boulder, CO: Westview Press, 1995, 266 pp.
ISBN 0-8133-2306-1

Deze publikatie is tot stand gekomen onder redactie van Blossfeld. Op zijn initiatief hebben wetenschappers uit diverse Europese landen en uit de Verenigde Staten zich gebogen over de vraag in hoeverre de toename van de economische onafhankelijkheid van vrouwen in hun land van invloed is geweest op de relatie- en gezinsvorming. De vraagstelling richt zich specifiek op de investering in human capital via opleiding. Om te bepalen in hoeverre het effect van opleiding op de relatie- en gezinsvorming zich al dan niet beperkt tot de korte levensfase van jeugd naar volwassenheid, is een onderscheid gemaakt in het al dan niet opleiding volgen op een

bepaald moment alsmede het opleidingsniveau. Blossfeld zocht deskundigen uit verschillende Westerse landen om deze relatie te bestuderen, omdat zijn verwachting was dat de invloed van opleiding in landen met traditionele opvattingen over het gezin (zoals Italië) sterker tot uiting zou komen dan in meer moderne landen (zoals Zweden). Door de keuze van de landen zijn dan ook voor- en achterlopers van demografisch gedrag vertegenwoordigd. De Noord-Europese landen lopen vaak voorop in de nieuwe demografische ontwikkelingen, de Midden-Europese landen volgen meestal wat later en de Zuid-Europese landen sluiten vervolgens de rij. De Oost-Europese landen hebben vaak een afwijkend demografisch patroon.

De bundel geeft een goed inzicht in de 'state of the art' van het huidige longitudinale onderzoek van relatie- en gezinsvorming in Europa. Er is geprobeerd om de empirische bijdragen van de landen Zweden, West-Duitsland, Frankrijk, Nederland, Engeland, Verenigde Staten, Italië, Spanje en Hongarije zoveel mogelijk op elkaar af te stemmen, gegeven randvoorwaarden zoals verschillende steekproefpopulaties, methoden en meting van indicatoren. Ook werden soms nog andere relevante geachte factoren opgenomen in het model. De meeste auteurs bestuderen de invloed van opleiding op het krijgen van een eerste kind en de eerste huwelijkssluiting. De rol van niet-gehuwd samenwonen wordt op verschillende manieren in de analyses betrokken. Omdat de ene auteur zich tot de huwelijkssluiting beperkt, terwijl de andere de relatievorming als zodanig bestudeert, wordt de landenvergelijking daarmee wat moeizamer. Het is bekend dat de invloed van opleiding op huwelijkssluiting van diegenen die niet samenwonen niet gelijk hoeft te zijn aan die van opleiding op huwelijkssluiting van individuen ongeacht hun voorafgaande niet-gehuwde samenwoning.

Het boek bestaat uit een viertal delen. Het eerste deel is een uitgebreide verantwoording en samenvatting van Blossfeld ten aanzien van het theoretische kader, de methodologie alsmede de belangrijkste resultaten van de diverse landen. Uit dat deel blijkt dat de hypothese, dat de stijging van opleiding van vrouwen is samengegaan met de daling van huwelijkssluiting en gezinsvorming, niet wordt bevestigd door macro-analyses, maar wel door analyses op microniveau. Op macroniveau blijkt dat verschuivingen van arbeid en opleiding een monotone stijging tussen de geboortecohorten kennen, terwijl de gemiddelde leeftijd waarop men kinderen krijgt of moeder wordt in vrijwel alle landen U-vormig is verlopen. Het gegeven dat zich in vrijwel alle landen een vertragend effect van de duur en de verlenging van de opleiding op huwelijk en gezinsvorming voordoet, is een indicatie dat de accumulatie van de investering in human capital door vrouwen gedeeltelijk verantwoordelijk gesteld kan worden voor de ontwikkelingen van de huwelijkssluiting en de gezinsvorming. Als laatste concludeert Blossfeld dat de aanname dat het institutionele effect van opleiding tussen landen verschilt al naar gelang de mate van modernisering bevestigd wordt door de empirische analyses: In Italië wordt een sterk verband gevonden, in Zweden, West-Duitsland en Hongarije is er geen significant effect, terwijl de invloed in Frankrijk en Nederland zwak is. Een kanttekening hierbij is dat een deel van de gevonden verschillen wellicht ook verklaard kunnen worden uit het feit dat de differentiërende werking van opleiding op individueel gedrag niet alleen context-, maar ook tijdgebonden is. Niet alle landen konden dezelfde geboortecohorten bestuderen. Ook uit de hier gepresenteerde resultaten blijkt soms dat het effect van opleiding tussen de geboortecohorten varieert. Misschien kan hieraan meer aandacht worden

geschonken in een volgende landenvergelijking. Het tweede deel bestaat uit negen afzonderlijke hoofdstukken van diverse auteurs. In elk hoofdstuk staat één land centraal. In deze bijdragen vindt men naast de specifieke beschouwingen en empirische analyses over de relatie tussen opleiding en arbeid, veel extra informatie over de landen zelf. Het derde deel (twee hoofdstukken) mag zeker niet overgeslagen worden. Sørensen, als aanhanger van de hypothese dat de onafhankelijkheid van vrouwen het economische nut van het huwelijk heeft verminderd, meent dat de empirische bijdragen deze hypothese niet hebben kunnen verwerpen. Dit komt met name omdat opleiding volgens haar geen correcte indicator voor human capital is, omdat de achterstand van vrouwen betreffende economische onafhankelijkheid vooral tot uiting komt in verschillen in loon en carrière-perspectieven. De reactie hierop van Oppenheimer, als tegenstander van de hypothese, is dat economische onafhankelijkheid van vrouwen niet zozeer tot een afname van het economische nut van huwelijk leidt als wel tot een verhoging van de kwaliteitseisen aan een partnerrelatie. Uitstel van het huwelijk is dan ook volgens haar vooral een gevolg van de verlenging van de zoekperiode naar een huwelijkspartner.

In het vierde deel (één hoofdstuk) wordt de rol van de man in de ontwikkelingen in relatie- en gezinsvorming, specifiek voor West-Duitsland, onder de loep genomen. Dit hoofdstuk past mijns inziens niet zo goed bij de rest van de publikatie.

Tot slot. De waardering voor dit onderzoek ligt allereerst in het feit dat ondanks de forse omvang van dit internationaal vergelijkend demografisch onderzoek men er in geslaagd is om voor de landen afzonderlijk min of meer gelijksoortige empirische en theoretische analyses uit te voeren. Het aardige aan deze publikatie is ook dat voor- en tegenstanders van het theoretische uitgangspunt

gelegenheid krijgen om de resultaten op hun merites te beoordelen. Afgezien van een discussie in hoeverre de empirische resultaten de theorie nu wel of niet ondersteunen, levert het boek bovendien een schat van demografische en aanverwante gegevens. Men vindt er informatie over demografisch relevant beleid en over gedetailleerde ontwikkelingen tussen geboortecohorten in de huwelijksluiting, vruchtbaarheid, niet-gehuwde samenwoning, in opleiding en arbeid. Als laatste maakt deze publikatie zichtbaar dat levenslooponderzoek belangrijke additionele informatie oplevert naast het conventionele cross-sectionele onderzoek.

Het is te hopen dat men in de toekomst vaker op een dergelijke wijze internationaal demografisch onderzoek zal verrichten.

Dorien Manting

Commissie Toekomstscenario's Herverdeling Onbetaalde Arbeid, *Onbetaalde zorg gelijk verdeeld.*

Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/VUGA, 1995, 210 pp.

ISBN 90 525 09 71 9

Het rapport *Onbetaalde zorg gelijk verdeeld* vormt het resultaat van de werkzaamheden van de Commissie Toekomstscenario's Herverdeling Onbetaalde Arbeid. Deze commissie van deskundigen onder leiding van de Amsterdamse econome Drs. M. Bruyn-Hundt heeft een onderzoek ingesteld naar de mogelijkheden de in Nederland verrichte onbetaalde arbeid – en in samenhang daarmee de betaalde arbeid – zo te organiseren dat op termijn de onbetaalde arbeid gelijkmatig is verdeeld over mannen en vrouwen. De commissie werkte in opdracht van de coördi-

nerend bewindspersoon voor het emancipatiebeleid en had als taak *vier* gegeven toekomstscenario's uit te werken, aan de hand waarvan de onderzoeksvraag kan worden beantwoord. De scenario's kijken zo'n tien à vijftien jaar vooruit en worden achtereenvolgens aangeduid als 1. het bestendigingsscenario; 2. het verdelingsscenario; 3. het combinatiescenario; 4. het uitbestedingscenario.

Het bestendigingsscenario gaat grosso modo uit van ongewijzigd beleid en heeft als uitgangspunt dat het overgrote deel van de zorg voor kinderen, andere afhankelijk en huishouden voor rekening blijft komen van vrouwen. Dit scenario fungeert vooral als referentiekader en speelt verder geen serieuze rol in de discussie, omdat het op geen enkele wijze bijdraagt aan het realiseren van de doelstellingen van het emancipatiebeleid. Bovendien besteedt het geen aandacht aan de trend dat, onafhankelijk van hun leefsituatie, vrouwen gestaag minder onbetaalde zorgarbeid zijn gaan verrichten (van 36,2 uur in 1975 naar 33,3 uur in 1990, p. 30).

In het verdelingsscenario blijft de bestaande verdeling tussen betaalde en onbetaalde taken in de samenleving goeddeels ongewijzigd (over wat er precies gebeurt, is het rapport niet geheel censluidend). Wel wordt als uitgangspunt gehanteerd dat beide categorieën taken in gelijke mate door mannen en vrouwen worden verricht. Dit impliceert onder meer dat mannen aanmerkelijk meer onbetaalde arbeid zouden moeten gaan verrichten.

Het combinatiescenario heeft als uitgangspunt dat er in 2010 'een evenwichtige verdeling' (p. 78) bestaat tussen onbetaalde en betaalde arbeid – tussen zelf zorgen en het uitbesteden van zorg aan derden – en een gelijke verdeling van onbetaalde zorgarbeid tussen mannen en vrouwen.

In het uitbestedingsscenario ten slotte wordt een aanzienlijk deel van de tot nog toe onbetaalde

zorgtaken overgeheveld naar de betaalde sector en wordt zowel de betaalde als de onbetaalde arbeid opnieuw gelijk verdeeld over mannen en vrouwen. In dat geval zijn het vooral vrouwen die meer betaalde arbeid gaan verrichten.

Om de verschillende scenario's uit te werken en te operationaliseren, heeft de Commissie eerst een analyse gemaakt van de bestaande omvang en verdeling van onbetaalde zorgarbeid, onderscheiden naar verschillende typen huishoudens (hoofdstuk 2). Tevens wordt daarbij een zeer beknopte vergelijking met andere landen van de Europese Unie gemaakt (zonder dat overigens wordt aangegeven wat de meerwaarde van deze vergelijking is; later in het rapport wordt ook niet naar deze vergelijking teruggegrepen). Aansluitend worden in hoofdstuk 3 maatregelen besproken die respectievelijk bijdragen aan de herverdeling van onbetaalde zorgarbeid tussen mannen en vrouwen en maatregelen die leiden tot overheveling van zorg van de onbetaalde naar de betaalde sector. In dit hoofdstuk wordt bijvoorbeeld nog eens op een rij gezet welke argumenten pleiten voor een wettelijk recht op deeltijdarbeid, waarom de basisaf trek in de loon- en inkomstenbelasting moet worden afgeschaft en waarom er een wettelijke regeling moet komen voor de opvang van 0 – 12-jarigen ('Kinderopvang is als het ware de smeerolie van de herverdeling', p. 66). Daarnaast kaart de Commissie op het terrein van de belastingheffing en sociale zekerheid enkele principiële punten aan, die ongetwijfeld in de komende jaren elders nog diepgaand zullen worden besproken. Een voorbeeld betreft de vraag welke rol de waarde van de huishoudelijke produktie zou moeten spelen bij het bepalen van het draagvlak voor belastingheffing en premieheffing in de sociale zekerheid. Immers, ook onbetaalde arbeid genereert welvaart, soms in het eigen huishouden, soms bij degene aan wie zorg verleend wordt. De

Commissie pleit daarom voor een heffingskorting in de loon- en inkomstenbelasting voor alle werkenden met een baan van ten minste twintig uur per week, in verband met gedeelde huishoudelijke produktie. In het verlengde komt dan ook onmiddellijk de vraag op naar de rechten die aan het verrichten van zorgtaken kunnen worden ontleend, zeker voor zover binnen de sociale zekerheid de verzekeringsgedachte overeind gehouden wordt. Behalve waar het gaat om verlofregelingen, gedurende het gebruik waarvan de opbouw van rechten zou moeten (kunnen) worden gecontinueerd, valt deze discussie echter buiten het bestek van het rapport.

Gegeven de uitgangspunten van de onderscheiden scenario's wordt nagegaan welke maatregelen nodig zijn om elk der scenario's te realiseren en worden tevens de (financiële) kosten en baten per scenario aangegeven (hoofdstuk 4). Het betreft hier de kosten en baten voor de overheid in ruime zin, dat wil zeggen voor de rijksoverheid, voor publiekrechtelijke lichamen en voor de sociale zekerheid. Mede daartoe worden de scenario's gerelateerd aan drie macro-economische scenario's van het Centraal Planbureau en drie arbeidsmarktscenario's van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Een en ander wordt gedocumenteerd in verschillende bijlagen bij het rapport. Mede door de scenario's tegen deze achtergrond te plaatsen, ontstaat (gedeeltelijk) inzicht in de haalbaarheid van de scenario's en dan in het bijzonder op het punt van de consequenties van de onderscheiden scenario's voor de arbeidsmarkt en de rijksbegroting. Steeds worden de twee categorieën huishoudsituaties waarin de herverdeling van onbetaalde zorgarbeid de meeste problemen oplevert centraal gesteld. Het betreft hier de alleenstaande ouder en samenwonende alleenverdieners met een jong kind.

In het verdelingsscenario zijn het vooral mannen die hun tijdsbestedingspatronen drastisch moe-

ten aanpassen: bij een jongste kind tussen 0 en 5 jaar gaan zij, evenals hun vrouwelijke partner, gemiddeld 30 uren zorgen en 24 uur betaald werken. Gegeven de aard en omvang van deze aanpassing kan men zich afvragen of – los van de faciliterende maatregelen die dit scenario vergt – bij de betrokkenen zelf (met name bij de mannen) geen grenzen worden overschreden qua veranderingsgezindheid en bereidheid het leven geheel anders in te richten. Op grond hiervan meent de Commissie dan ook dat dit scenario moeilijk haalbaar is. Tevens wijst zij op weerstand bij werkgevers. Alleenstaande ouders vallen in het verdelingsscenario enigszins tussen wal en schip. Omdat zij niemand hebben om mee te (herv)delen, zijn zij vooral gebaat bij de mogelijkheid van uitbesteding die in dit scenario nu juist wordt uitgesloten.

In het combinatiescenario verricht de als 'maats' fungerende alleenstaande met meer dan twintig uur betaalde arbeid per week 16,2 uur onbetaalde zorgarbeid. In het uitbestedingsscenario is dat nog 11,8 uur. Voor samenwonenden zonder kinderen worden gelijke 'normbedragen' gehanteerd. De aanwezigheid van kinderen (in verschillende leeftijdscategorieën) leidt vervolgens tot bijtellingen om het aantal uren zorgarbeid te bepalen. Voor de totale belasting met zowel betaalde als onbetaalde arbeid wordt eveneens een (nogal laag) maximum gekozen van 54 uur voor ouders met kinderen van 0 – 5 jaar.

Het combinatiescenario ziet op iets meer (maximaal 10 uur) (onbetaalde) zorgarbeid voor mannen en flink wat minder onbetaalde zorgarbeid voor vrouwen. Grote deeltijdbanen (30 à 35 uur) gecombineerd met maximaal 25 uur zorg per persoon in het geval het huishouden jonge kinderen telt, beheersen het beeld. De niet meer onbetaald verleende zorg verschuift naar het betaalde circuit.

In het uitbestedingsscenario vindt deze laatstge-

noemde verschuiving in verhevigde mate plaats. Mannen gaan nauwelijks meer onbetaalde zorgarbeid verrichten; vrouwen krimpen hun onbetaalde zorg drastisch in. In een huishouden met jonge kinderen verrichten beide partners wekelijks zo'n 35 uur betaalde arbeid en nemen zij daarnaast circa 20 uur onbetaalde zorg voor hun rekening. Waar het combinatiescenario gekenschetst kan worden als een compromisscenario tussen de traditionele mannelijke en vrouwelijke rolpatronen, betekent het uitbestedingsscenario de overwinning van het mannelijke rolpatroon: alle vrouwen worden nu ook 'jagers'. In die zin meent de Commissie dat het uitbestedingsscenario slecht aansluit bij de Nederlandse cultuur. Het combinatiescenario past in die zin veel beter, vergt de minst vergaande aanpassingen en lijkt mede daardoor volgens de Commissie de grootste haalbaarheid te hebben.

Gelet op de veelheid van onderwerpen die in het rapport aan de orde komen en de talloze complicaties die met name ook de berekeningen van kosten en baten van de verschillende scenario's met zich meebrengen, biedt het rapport een reeks van aangrijpingspunten voor het leveren van – soms kritisch – commentaar. Het belangrijkste commentaar op het rapport moet echter zijn: goed dat het er is! Onder andere de veelheid aan en aard van de discussies over het rapport toont dat het in een duidelijke behoefte voorziet. Door een aantal uitgangspunten en maatregelen systematisch aan de orde te stellen, worden gewenste en ongewenste beleidsuitkomsten duidelijk voor het voetlicht gebracht en wordt ook duidelijk gemaakt op welke specifieke punten politieke keuzes moeten worden gemaakt. De koppeling met kwantitatieve analyses, zoals die het sociaal-economisch beleidsdebat in Nederland reeds vele decennia overheersen, zet de discussie over arbeid en zorg en de verdeling ervan over mannen en vrouwen ook op de politieke kaart voor diegenen

die dergelijke discussies uitsluitend voeren met gulden-, dollar- of (tegenwoordig) ecu-tekens in de ogen. Overigens is hierbij wel sprake van een belangrijke beperking, waarop hieronder nader wordt ingegaan.

De Commissie heeft, conform de onderzoeksopdracht, de huishoudelijke zorg en de verzorging van kinderen enerzijds en de informele zorg anderzijds onder dezelfde noemer zijn gebracht, waardoor de gescheiden circuits waar beide onderwerpen eerder werden besproken nu aan elkaar worden gekoppeld. Sommigen beschouwen deze samenvoeging echter als ongewenst. In de analyse van de thans feitelijk verleende zorg wordt nog wel stilgestaan bij de betaalde pendant van de verschillende vormen van onbetaalde zorg (respectievelijke voor huishouden, kinderen, alsmede zieken/ouderen/gehandicapten). Waar in de scenario's mogelijke substitutie van onbetaalde door betaalde zorg aan de orde komt, vormt het onvoldoende ingaan op het inhoudelijke onderscheid tussen de verschillende zorgcategorïeën een ernstige tekortkoming.

Het probleem dat zich hier wrekt, is dat aan de gekozen scenario's geen duidelijke welvaarts-theoretische analyse ten grondslag ligt. Enerzijds kan dat de Commissie niet worden verweten; haar taak was om met de verschillende gegeven scenario's aan de slag te gaan. Anderzijds had bij de uitwerking casu quo (impliciete) beoordeling van de scenario's een dergelijk welvaartstheoretisch kader wel degelijk als referentiepunt kunnen fungeren. In dat geval waren niet alleen de financiële kosten en baten, maar bijvoorbeeld ook de positie van verschillende zorgverleners alsmede die van zorgontvangers veel explicieter aan de orde gekomen. In technische zin vertaalt de gekozen benadering zich in het hanteren van een uniform 'schaduwuurloon' als waarderingsmaatstaf voor alle vormen van zorgarbeid. De Commissie kiest hiervoor het wettelijk mini-

mumloon. Dit betekent dat in feite aan het dweilen van de keukenvloer een gelijke waarde wordt toegekend als aan het voorlezen voor een ziek kind of voor een slechtiende, oude buurman. Juist door meer aandacht te besteden aan de verschillende waarden die bepaalde vormen van zorg wel degelijk hebben, zou een beter inzicht kunnen ontstaan in de behoeften en mogelijkheden hierin te voorzien bij zowel zorgverleners als zorgontvangers in verschillende fasen van hun leven. Terecht merkt de Commissie op dat bij de verschillende scenario's steeds met gemiddelde waarden voor zorgarbeid is gewerkt. Het probleem is echter dat achter die gemiddelden een rijke verscheidenheid aan zorgbehoeften en zorgmogelijkheden verborgen gaat (bijvoorbeeld waar het gaat om voorzienbaarheid en lengte van de zorgperiode), die het aanzienlijk moeilijker maakt een adequaat pakket van maatregelen samen te stellen dan de op dit punt mogelijk wat te optimistische Commissie meent.

In het verlengde van dit gemis speelt de vraag naar de organisatie van de betaalde zorg. Weliswaar is de Commissie over kinderopvang als uit de algemene middelen te bekostigen basisvoorziening heel expliciet en meent zij dat voor thuiszorg 800 miljoen gulden meer (op de rijksbegroting?) moet worden ingeruimd. Over de principiële aspecten van het verlenen en het ontvangen van zorg (moeten werkenden in de gelegenheid worden gesteld hun ernstig zieke ouders zelf te verzorgen en hebben zieke ouders 'het recht' door hun kinderen te worden verzorgd?) en over de verhouding op dit punt tussen overheid en markt blijft veel in het vage.

Het meest fundamentele bezwaar tegen de gepleegde exercities heeft echter betrekking op het feit dat de scenario's eigenlijk uitsluitend herverdelingsaspecten aan de orde stellen. De vraag welke de consequenties zijn voor de hoogte van de welvaart en de verdeling van het nationaal

inkomen over bijvoorbeeld ondernemingen en consumenten en de onderlinge verdeling over huishoudens wordt niet beantwoord. Nader onderzoek zal op dit punt opheldering moeten bieden. Pas dan kan de waarde worden beoordeeld van de op zich interessante uitkomst dat met name het combinatiescenario en het uitbestedingsscenario in financiële zin voor de collectieve sector additionele (netto-) baten opleveren. Als deze baten teniet worden gedaan door welvaartsverliezen in de particuliere sector wordt uiteindelijk niets gewonnen (en zal het ook aanzienlijk moeilijker blijken politieke steun voor een der scenario's te verwerven).

Uiteraard blijft het een politieke vraag of een van de door de Commissie Toekomstscenario's Hervreiding Onbetaalde Arbeid gepresenteerde visies op de toekomstige samenleving nu precies het beeld aangeeft van het '[Neder]land waar vrouwen [en mannen] willen wonen' aan het eind van eerste decennium van de 21ste eeuw. Los van deze vraag geeft de discussie over de scenario's duidelijk aan dat hervreiding van betaalde en onbetaalde arbeid tussen mannen en vrouwen alleen tot stand kan komen op basis van een breed en samenhangend stelsel van maatregelen rond arbeid, belastingen, sociale zekerheid, zorg en dienstverlening. Zonder dat met zoveel woorden te zeggen (behalve waar het gaat om kinderopvang, p. 66), blijft in de visie van de Commissie emancipatie van vrouwen en mannen in elk geval gedurende het eerste deel van de 21ste eeuw een kerntaak van het beleid van de (rijks)overheid. In een tijd die bol staat van begrippen als flexibilisering, privatisering en deregulering vormt een dergelijke standpuntbepaling een plezierig tegenwicht tegen de waan van de dag.

Joop Schippers

Van Dantzig, A., *Is alles geoorloofd als God niet bestaat? Over geestelijke gezondheidszorg en maatschappij.*

Amsterdam/Meppel: Boom, 1995, 211 pp.
ISBN 90 5352 221 2.

Volgens Van Dantzig is pas in de jaren zestig de volle omvang van het verborgen geestelijk lijden ontdekt, aanvankelijk alleen bij homoseksuelen, ongewenst zwangeren en mishandelde vrouwen en kinderen. Later bleek dat psychische problemen nog algemener voorkwamen; eigenlijk was en is de neurose volksziekte nummer 1. Dit veel voorkomen van geestelijk lijden is in het boek van Van Dantzig aanleiding voor beschouwingen over de rol van de gezondheidszorg in de maatschappij. De bundel bevat artikelen en lezingen uit de periode 1989-1995, die geordend zijn onder de hoofden: Omtrent de dood; Rondom psychotherapie; Algemene beschouwingen (over lijden en onvrijheid). Men kan het boek lezen als een cultuurkritiek maar het ook gebruiken bij een studie van de professionalisering van de gezondheidszorg.

De omslag van het boek biedt een uitzicht op een lege blauwe lucht. God is dood, althans hij wordt niet meer gezien als degene die maatschappelijke normen sanctioneert, maar de mens is nog niet vrij. Volgens de auteur was in het verleden de samenleving ondemocratischer en onderdrukkender, met negatieve gevolgen voor de gezondheid. Maar, ook nu zouden mensen nog onnodig ziek worden, vooral geestelijk ziek. De psychotherapie heeft een veelomvattende taak, binnen en buiten de gezondheidszorg.

In de gezondheidszorg blijft ook nu nog veel psychisch lijden onzichtbaar. De behoefte aan gezondheidszorg zal volgens Van Dantzig onverzadigbaar blijven als patiënten in ziekenhuizen worden behandeld vanuit een eenzijdig somati-

sche opvatting over lijden. De somatische geneeskunde geeft te vaak een ongerechtvaardigde hoop, biedt geen andere keuze dan doorbehandelen of wegzenden. Er wordt geen aandacht gegeven aan het geestelijk lijden van zieken en stervenden. Er is een medisch-psychologische dienst in het ziekenhuis nodig. Het 'beheren van sterven' moet volgens de auteur een gewoon onderdeel van de geneeskunde worden. Psychotherapeuten kunnen hulp geven, en de inmenging van het Openbaar Ministerie bij euthanasie is volgens hem een misstand. De wet die hulp bij zelfdoding verbiedt kan worden opgeheven. Een leek die hulp bij zelfdoding geeft kan dan worden vervolgd wegens het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst. Wat dan nog de morele basis is voor de vervolging van een meelevend familielid of verpleegkundige die de hulp van een arts niet heeft gevraagd of afgewacht, legt Van Dantzig niet uit.

De ambities van de psychotherapie zijn niet gering. De maatschappelijke vooruitgang kan volgens Van Dantzig in het kort als volgt worden beschreven: veel maatschappelijke problemen werden opgelost door het ontstaan van de democratie met algemeen kiesrecht. Voor de oplossing van de persoonlijke problemen is er nu een perspectief door de geestelijke gezondheidszorg (ggz) in het bijzonder door de psychotherapie, die recht doet aan individuele lotgevallen. De ggz is een nieuw fenomeen in de beschavingsgeschiedenis en past bij de door de schrijver geconstateerde algemene ontwikkeling van individualisering. De ggz moet echter meer worden dan een kamp waar incestslachtoffers in werden opgesloten. De ggz moet niet alleen de uitvallers maar de hele samenleving behandelen. Door de ggz, Van Dantzig formuleert het zo, is het domein van de innerlijke mens, zijn privé-domein, voorwerp van openbare orde geworden zoals zijn lichaam dat reeds lang was. Het is bij-

voorbeeld nodig dat er hulp komt bij de geestelijke verzorging van kinderen, op een vergelijkbaar niveau als de nu wel beschikbare, op de lichamelijke ontwikkeling georiënteerde gezondheidszorg. De maatschappij zou kinderen niet zonder meer aan hun ouders kunnen toevertrouwen.

Opvallend is het onverholven pleidooi voor professionalisering, waardoor psychotherapeuten een met de pastor vergelijkbare rol krijgen: zielszorg voor het gezin en het beheren van het sterven, waarbij het laatste sacrament aan artsen is voorbehouden. Van Dantzig strijdt in het boek op twee fronten: met de theologie maar ook met de sociale wetenschap. De christelijke theologie wordt verweten dat die uitgaat van de doctrine van de vrije wil en van verantwoordelijkheid van mensen voor de gevolgen van hun gedrag. Door die veronderstelde vrijheid ontstaan schaamte en schuldgevoelens als de zaken niet gaan zoals zij zouden moeten gaan. De christelijke moraal zou geen gevoel en geen oplossing hebben voor het probleem van de uitvallers. De wetenschap kan wel rekening houden met de afhankelijkheid van het individu van zijn omstandigheden. De sociologie benadert de problemen echter verkeerd: die wetenschap gaat teveel uit van de standaardmens als feit en als norm. De mens als groepsdier moet gevoelens inleveren. De psychotherapie kan mensen in geestelijk opzicht vrij maken. Door de kennis die de psychotherapie kan bieden, zouden oorspronkelijke christelijke waarden zelfs beter gerealiseerd kunnen worden. In een artikel over de liefde (!) spreekt de auteur de hoop uit dat de wetenschappen van de geest ons meer controle over de omgang tussen mensen zullen geven, waarbij hij een vergelijking maakt met de prestaties van de wetenschap der natuur.

De maatschappij-visie van Van Dantzig is eigenlijk romantisch en past in die traditie waarin sinds Rousseau wordt gesteld dat de bestaande

maatschappelijke instituties mensen in hun ontplooiing belemmeren. In de jaren zeventig heeft die romantische stroming veel invloed gehad in de universitaire wereld. Maar, en dat is tegenwoordig een ongewone combinatie, de oplossing van de schrijver-therapeut is technocratisch. Hij heeft een groot vertrouwen in de wetenschap als motor van vooruitgang en in professionele hulp om het lijden te verminderen. De wetenschap, die de verantwoordelijkheid voor het gedrag van mensen buiten henzelf legt, zou in zijn visie de moraal gedeeltelijk kunnen vervangen. Voor het overige is naar zijn mening de moraal een kwestie van politiek geworden. De volksvertegenwoordiging moet normen en waarden expliciteren die door alle partijen kunnen worden onderschreven. De politiek moet een manier van opvoeding bedenken waardoor die gemeenschappelijke normen en waarden in het geweten van de burgers zo verankerd worden, dat zij *self-evident truths* worden. Wij moeten op dit unieke punt in de geschiedenis in godsnaam, zegt Van Dantzig, zelf maar uitmaken wat geoorloofd is.

Van Dantzig schrijft duidelijk, soms zelfs op literair niveau. Als een cultuurkritische analyse wordt het boek na lezing van enige artikelen echter verder wel voorspelbaar. Het was een beter idee geweest de artikelen en lezingen te bewerken tot een boek met een meer systematische argumentatie, waarbij ook meer op voor de hand liggende tegenwerpingen kan worden ingegaan. Hopelijk zullen velen dit boek lezen, en komen met alternatieven voor de gekozen oplossingen. Als volgens de voorstellen van de auteur het private een professionele en publieke zaak wordt, en tegelijkertijd -zoals nu steeds meer gebeurt- de publieke zaak verwordt tot een private aangelegenheid, kunnen mensen zich misschien in psychisch opzicht wel bevinden, maar blijven zij onvolwassen en afhankelijk van anderen. De democratie kan niet functioneren als burgers,

inclusief de politici onder hen, hun plichten en verantwoordelijkheden kunnen ruilen voor openheid over hun gevoelsleven en hun persoonlijk hedonisme (zie bijvoorbeeld het boek van Sennett, *The Fall of Public Man*, over de kwalijke kanten van een dergelijke openheid in de Amerikaanse politiek). De standaard-socioloog kan de psychotherapeut dan voorspellen dat het volgen van dergelijke ideeën onbedoeld maar onontkoombaar leidt tot het ontstaan van een *Brave New World*.

Gerrit Kronjee